

دانشکده الهیات شهید مطهری
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

عنوان :

بررسی احوال و آراء و آثار عرفانی فیض کاشانی

استاد راهنما :

دکتر علی اشرف امامی

استاد مشاور:

دکتر فیاض قرایی

نگارش:

علی اکبری چناری

زمستان 1388

تقدیم بہ ساحت ملکوتی علی بن موسی الرضا علیہ السلام

و

تقدیم بہ استادان بزرگوارم

و

تقدیم بہ روح پدرم

و

تقدیم بہ مادر مہربان و عزیزتر از جانم

بسمه تعالی .

مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان .

دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: بررسی احوال و آراء و آثار عرفانی فیض کاشانی

نام نویسنده: علی اکبری چناری

نام استاد راهنما: دکتر علی اشرف امامی

نام استاد مشاور: دکتر فیاض قرائی

دانشکده : الهیات

گروه: ادیان و عرفان

رشته تحصیلی: ادیان و عرفان

تاریخ تصویب: ۱۳۸۷/۱۰/۱۱

تاریخ دفاع: ۱۳۸۸/۱۱/۲۴

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد

دکتری

تعداد صفحات: ۲۴۹

چکیده رساله/پایان نامه :

ملا محسن فیض کاشانی (۱۰۰۷- ۱۰۹۱ ه.ق) محدث، مفسر، فقیه، اصولی و عارف امامیه در سده یازدهم هجری است که آثار ارزشمندی در هر یک از این علوم به جای نهاده است. نوشته ی حاضر به بررسی زندگی، آراء و آثار این عارف بزرگ پرداخته و مشتمل بر چهار بخش است. در بخش اول به شرح حال و معرفی آثار عرفانی و صوفیانه فیض؛ بخش دوم: جایگاه ملا محسن در تاریخ تصوف؛ بخش سوم: آراء و عقاید او در عرفان نظری و در بخش چهارم آداب و اخلاق صوفیانه از منظر فیض و غزالی اشاره شده است. در این رساله به نگرش ملا محسن به تصوف، در زمانی که ارزش و کارایی آن از بین رفته، بررسی انتساب وی به سلاسل صوفیه، تأثیر پذیری اش از ملاصدرای، غزالی، ابن عربی و شارحانش، بویژه جامی، چگونگی جمع بین عقل، عرفان و قرآن، بررسی تفاوت ها و شباهت های بین فیض و غزالی با تکیه بر مقایسه ی المحجة البیضاء و احیاء علوم الدین، پرداخته شده است.

کلید واژه:

۱. فیض کاشانی
۲. ابوحامد غزالی
۳. تصوف
۴. عرفان
۵. تأویل
۶. اخباری گری

امضای استاد راهنما:

تاریخ:

مقدمه ۱۹

فصل اول: شرح احوال و معرفی آثار

بخش اول: شرح حال فیض

فیض در یک نگاه ۲۲

خاندان فیض ۲۳

سفرها ۲۴

وفات فیض ۲۷

اساتید و شاگردان ۲۸

نظر علما و شرح حال نویسان در باره فیض ۲۹

شخصیت علمی و اخلاقی فیض ۳۱

فیض و شاعری

۱- محتوای اشعار ۳۵

۲- تأثیر پذیری فیض از دیگر شاعران ۳۸

۳- آثار منظوم ۳۹

بخش دوم معرفی آثار

ویژگی های آثار فیض ۴۰

تعداد آثار ۴۰

٥١ معرفى آثار عرفانى
٥٢ المحاكمه بين الطائفتين من المؤمنيين
٥٢ رساله مشواق
٥٤ الفت نامه
٥٤ رفع الفتنه
٥٥ الكلمات الطريفه
٥٥ الانصاف فى بيان الفرق بين الحق و الاعتساف
٥٥ عين اليقين
٥٦ قرة العيون
٥٦ الكلمات المكنونه
٥٨ التالى
٥٨ الكلمات المخزونه
٥٩ المحجة البيضاء
٥٩ الحقائق
٦٠ الكلمات المضمونه
٦٠ زاد السالك
٦٠ سراج السالكين

فصل دوم: بررسی زمینه‌های سیاسی، تاریخی و اجتماعی روزگار ملامحسن

بخش اول: چگونگی برخورد شاهان صفوی با صوفیان ۶۳

شاه اسماعیل ۶۴

شاه طهماسب ۶۵

شاه عباس یکم ۶۶

شاه صفی ۶۸

شاه عباس ثانی ۶۹

شاه سلیمان ۷۰

بخش دوم: رویارویی حکما و فقها با صوفیان ۷۲

الف) رویاری حکما با صوفیان ۷۲

شیخ بهایی ۷۴

صدرالدین شیرازی ۷۵

ب) رویارویی فقها با صوفیان ۸۰

دلایل انحطاط صوفیان ۸۰

بخش سوم: فیض و تصوف

بررسی انتساب فیض به تصوف یا سلسله‌ای خاص ۸۳

نگرش فیض به تصوف در آثار صوفیانه‌اش ۸۶

الف) آثاری که بیشتر جنبه دفاع کننده از تصوف دارد:

- شرح صدر ۸۶
- المحاكمه ۹۰
- مشواق ۹۳
- رفع الفتنه ۹۴
- راه صواب ۹۴
- الفن نامه ۹۵
- مکاتبه فیض و قاضی سعید قمی ۹۷

ب) آثاری که بیشتر جنبه انتقادی به صوفیه عصر دارد:

- نامه محمد مقیم مشهدی به ملامحسن ۹۸
- زادالسالک ۹۹
- الکلمات الطریفه ۱۰۰
- رساله الانصاف ۱۰۳
- نقد و بررسی رساله الانصاف از نگاه دیگران ۱۰۶
- موافقان و مخالفان فیض در مسئله تصوف ۱۰۹
- نتیجه گیری ۱۱۳

فصل سوم: آراء و عقاید فیض در عرفان نظری

- میراث فکری فیض در عرفان ۱۱۶

برخورد فیض با ابن عربی ۱۱۷

بخش اول: مبانی معرفت شناسی

تعریف علم ۱۲۰

فضیلت علم ۱۲۰

تقدم علم بر عبادت ۱۲۱

انواع علم ۱۲۱

الف) علم مقصود لذاته یا علم حقیقی ۱۲۱

راه دستیابی به علم حقیقی ۱۲۳

موانع دستیابی به علم حقیقی ۱۲۴

ب) علم میانی یا علم شریعت ۱۲۴

فقه ۱۲۶

فلسفه و کلام ۱۲۷

رویکرد فیض در معرفت شناسی ۱۲۸

۱- توحید وحی، عقل و کشف ۱۲۹

۲- تلازم عقل و شرع ۱۳۰

۳- برتری معارف وحیانی بر معارف عقلانی ۱۳۲

۴- منشأ نظریه وحدت عقل، وحی و کشف ۱۳۳

عقل و طور ماورای عقل ۱۳۸

تأویل ۱۴۰

- علت به کار بردن تأویل در بحث معرفت شناسی..... ۱۴۰
- مفهوم تأویل و حقیقت آن از نگاه فیض ۱۴۰
- تأویل اکثر آیات در شأن ائمه اطهار (ع) و دوستان و دشمنان آنها..... ۱۴۲
- تأویل بر اساس تبیین باطنی آیات ۱۴۳
- کیفیت علم خداوند به امور ۱۴۳
- سجود و تسبیح مخلوقات در عالم هستی..... ۱۱۴۴
- تعلیم اسماء الهی به آدم (ع)..... ۱۴۵
- مفهوم دنو و تدلی..... ۱۱۴۷
- گرایش‌های عرفانی و تأویلی فیض در دیگر آثارش ۱۴۸
- نمونه‌هایی از احادیث دارای گرایش عرفانی و تأویلی..... ۱۴۹
- بخش دوم: خداشناسی در عرفان نظری
- وجود خداوند امری فطری است ۱۵۱
- جمع بین ظهور و خفا خداوند..... ۱۵۱
- موحد حقیقی و انواع توحید ۱۵۲
- شناخت خدا..... ۱۵۳
- رؤیت..... ۱۵۵
- تشبیه و تنزیه..... ۱۵۵
- عینیت یا زیادت اسماء و صفات ۱۵۶
- وجوه تفاوت بین اسماء و صفات با ذات..... ۱۵۷

۱۵۸	اتحاد اسم با مسمّی یا تغایر این دو
۱۵۸	اسماء الهی و موجودات
۱۶۰	تقسیم بندی اسماء
۱۶۰	اسمای حسناى خداوند
۱۶۱	بزرگترین اسماء خداوند
۱۶۱	اعیان ثابته

بخش سوم: وجود شناسی

۱۶۳	اصالت وجود
۱۶۳	ویژگی‌ها و احکام وجود
۱۶۵	تقسیمات وجود
۱۶۵	مراتب وجود
۱۶۶	وحدت وجود
۱۶۶	انواع وحدت

تأثیر پذیری فیض از ابن عربی و شارحان وی در بحث وحدت وجود

۱۶۸	۱- توحید وجودی
۱۶۸	۲- تمثیلات وحدت وجودی
۱۶۹	۳- وحدت حقیقیه و مراتب احدیت
۱۷۰	۴- جمع بین وحدت و کثرت حق
۱۷۰	وحدت وجود در اشعار فیض

بخش چهارم: جهان شناسی عرفانی

- آفرینش جهان ۱۷۲
- نخستین آفریده خداوند ۱۷۲
- ویژگی های جهان در جهان شناسی عرفانی ۱۷۳
- الف) فقر وجودی ۱۷۴
- ب) نا آرامی ذاتی ۱۷۴
- ۱- هدفمند بودن نظام هستی ۱۷۵
- ۲- حدوث ذاتی و آفرینش مستمر و جدید ۱۷۵
- ۳- معاد ۱۷۶
- ج) سریان حیات و شعور موجودات ۱۷۷
- مراتب هستی ۱۷۸
- ۱- عالم عقل ۱۷۸
- ۲- عالم مثال ۱۷۹
- ۳- عالم حس ۱۸۰
- حضرات خمس ۱۸۱

بخش پنجم: انسان شناسی عرفانی

- ساحت های انسان ۱۸۳
- ویژگی های انسان کامل ۱۸۴
- مظهر اسم الله ۱۸۴

- مظهریت کل و جامعیت کون ۱۸۴
- جامع انواع علوم در جمیع مراتب و به منزله بصر حق بودن ۱۸۵
- مدبر عالم با اسماء الهی و واسطه در وصول حق به خلق بودن ۱۸۵
- اولیت و آخریت، ظاهریت و باطنیت، عبودیت و ربوبیت انسان کامل ۱۸۶
- انسان کامل به عنوان عالم کبیر ۱۸۶
- انسان کامل به عنوان کتاب حق و صورت او ۱۸۷
- طاعت خلائق برای انسان کامل ۱۸۷
- خراب شدن دنیا بدون وجود انسان کامل ۱۸۸
- انسان کامل به عنوان «صراط» و راهنمای به سوی آن ۱۸۹
- انسان کامل به عنوان «میزان» و راهنمای به سوی آن ۱۸۹
- انسان کامل به عنوان قسمت کننده بهشت و جهنم ۱۹۰
- ولایت ۱۹۰
- فنا ۱۹۱
- ولایت، نبوت و رسالت ۱۹۱
- اقسام نبوت و ولایت ۱۹۵
- ختم ولایت ۱۹۶
- نتیجه ۱۹۷

فصل چهارم: آداب و اخلاق صوفیانه از منظر فیض و غزالی

- ۱۹۸..... علت نوشتن *احیاء علوم الدین*
- ۱۹۹..... دلیل فیض برای تهذیب *احیاء علوم الدین*
- ۲۰۰..... باب‌های *احیاء علوم الدین*
- ۲۰۱..... مقایسه‌ای اجمالی بین *المحجۃ البیضاء* و *احیاء علوم الدین*
- ۲۰۳..... نگرش غزالی به تصوف
- ۲۰۴..... نگرش فیض به تصوف در *المحجۃ البیضاء*
- ۲۰۶..... شرایط و آداب سیر و سلوک و مجاهده نفس از دیدگاه غزالی و فیض
- ۲۰۶..... نظر غزالی در باره مقدمات مجاهدت نفس و شرایط مرید شدن
- ۲۰۶..... نظر فیض درباره تقلید و تعصب و نیاز به پیری راهنما
- ۲۰۹..... طریق تحصیل یقین و معرفت و آداب سیر و سلوک از نظر فیض
- ۲۱۰..... نحوه سیر و سلوک بر اساس *رساله زاد السالک*
- ۲۱۳..... موانع عمده سیر و سلوک
- ۲۱۴..... کیفیت سیر و سلوک در منظومه *آب زلال*
- ۲۱۶..... مراقبه و محاسبه نفس
- ۲۱۷..... ۱- مشارطه
- ۲۱۷..... ۲- مراقبه
- ۲۱۹..... ۳- محاسبه نفس بعد از عمل

- ۴- مجازات نفس در برابر کوتاهی های آن ۲۱۹
- ۵- مجاهده ۲۲۰
- ۶- در نکوهش و سرزنش نفس ۲۲۰
- آداب عزلت گزینی و معاشرت ۲۲۰
- آداب سفر ۲۲۱
- غنا و سماع ۲۲۲
- موضع گیری بر ضد تقسیم غنا به حلال و حرام ۲۲۴
- احوال و مقامات عرفانی ۲۲۴
- توبه ۲۲۷
- وجوب توبه و فوری و همگانی بودن آن ۲۲۸
- کیفیت انجام توبه ۲۳۰
- ورع ۲۰۰
- زهد ۲۳۱
- حقیقت زهد ۲۳۱
- تعریف زاهد ۲۳۲
- درجات زهد و اقسام آن ۲۳۳
- زهد در ضروریات زندگی ۲۳۴
- اختلاف رأی فیض و غزالی درباره همسر گزینی ۲۳۶
- نشانه های زهد ۲۳۶

- ذلت پسندی و شخصیت شکنی صوفیان و حمله فیض به آن ۲۳۷
- فقر ۲۳۸
- حقیقت فقر و اختلاف حالات و نام‌های آن ۲۳۸
- اعتراض فیض به تقسیم بندی غزالی ۲۳۹
- فضیلت فقر ۲۴۱
- آداب فقر ۲۴۲
- توافق فیض و غزالی بر برتری فقر بر غنا ۲۴۲
- صبر ۲۴۳
- حقیقت صبر و معنای آن ۲۴۳
- نام‌های مختلف صبر ۲۴۴
- اقسام صبر و موارد آن ۲۴۴
- انتقاد فیض بر غزالی ۲۴۵
- راه دستیابی به صبر ۲۴۶
- شکر ۲۴۷
- شکر و حقیقت آن ۲۴۷
- نعمت و اقسام آن ۲۴۸
- راه دستیابی به شکر و شکر بر بلاها ۲۴۹
- صبر و شکر کدام افضل است ۲۵۰
- خوف ۲۵۰

۲۵۱	فایده خوف
۲۵۱	درجات و مراتب خوف و چگونگی دستیابی به آن
۲۵۱	رجاء
۲۵۳	داروی رجاء و طریق دستیابی به آن
۲۵۴	خوف و رجاء کدام افضل است
۲۵۵	توکل
۲۵۵	دشواری فهم و شناخت توکل
۲۵۵	حقیقت توحید به عنوان ریشه توکل
۲۵۵	حالت و معنای توکل
۲۵۶	حالات توکل
۲۵۷	اعمال متوکلان
۲۵۷	قسم اول: در جلب آنچه نافع است
۲۵۸	جواز عدم کسب از دیدگاه غزالی و اعتراض فیض به این مسئله
۲۶۰	قسم دوم: اسباب اندوختن
۲۶۰	قسم سوم: اسباب دفع ضرر
۲۶۱	قسم چهارم: اسباب بر طرف کننده ضرر
۲۶۲	محبت
۲۶۳	حقیقت محبت و اسباب آن
۲۶۴	راه دستیابی به محبت و تقویت آن

- شوق..... ۲۶۵
- محبت بنده نسبت به خدا و معنای آن..... ۲۶۶
- نشانه‌های محبت بنده نسبت به خدا..... ۲۶۷
- انس..... ۲۶۷
- نشانه‌های انس..... ۲۶۸
- داستان عجیب و غریب در المحجة البيضاء..... ۲۶۸
- رضا و حقیقت آن..... ۲۶۹
- رضا به بلا و آنچه مخالف هوای نفس است..... ۲۷۰
- دعا نقیض رضا نیست..... ۲۷۱
- نتیجه گیری..... ۲۷۲
- فهرست منابع..... ۲۷۵

مقدمه

محمد بن مرتضی مشهور به ملا محسن فیض کاشانی (۱۰۰۷-۱۹۰۱ق) فقیه، محدث، مفسر، فیلسوف و عارف بزرگ امامیه در سده یازدهم هجری، که به دلیل جامعیت علمی اش صاحب آثار گرانمایی در علوم مختلف اسلامی است. یکی از جنبه های علمی فیض، عرفان و تصوف است که در این زمینه آثار گرانمایی همچون *کلمات المکنونه*، *رساله شرح صدر*، *المحاکمه*، *مشواق*، *اللئالی*، *کلمات المخزونه* و... از خود به یادگار گذاشته است. نگرش ملا محسن به تصوف و عرفان در کنار اهتمام او به فقه و حدیث، مسئله ی مهمی است که نیاز به بررسی گسترده و همه جانبه در تمام آثار وی دارد و از آنجا که در این موضوع به جز چند مقاله مانند *فیض و تصوف از رسول جعفریان* و *جامه تهذیب بر تن احیاء از عبد الکریم سروش*، کار عمده ای در حد رساله و کتاب انجام نشده، جای کار و تحقیق بیشتر احساس شد و رساله حاضر بدین منظور انجام گردید.

روش گردآوری مطالب این رساله به صورت کتابخانه ای بوده و تا حد امکان سعی شده از آثار خود فیض مانند *رساله شرح صدر و الاعتذار*، *الکلمات المکنونه*، *اصول المعارف* و ... و منابع نزدیک به عصر وی مانند *سلافة العصر*، *امل الامل*، *زهر الربیع*، *لؤلؤة البحرین* انجام شود. علاوه بر اینها، از منابع متأخر مثل *فیض نامه*، *کتابشناسی فیض کاشانی*، و... استفاده شده است.

هدف از نوشتن این رساله پاسخ به چهار سؤال اساسی و مهم است:

۱- آیا فیض به سلسله ی خاصی از صوفیان منتسب بود و برخورد وی با این قشر چگونه بوده است؟

۲- فیض با داشتن گرایش اخباری چگونه بین قرآن، برهان و عرفان جمع نموده است؟

۳- فیض در عرفان و تصوف از چه جریان هایی تأثیر پذیرفته است؟

۴- دلایل تهذیب / احیاء علوم الدین ابو حامد غزالی توسط فیض چیست و در این زمینه چه تفاوتها و شباهت هایی با او دارد؟

مدعای ما در این پژوهش شامل این موارد است:

۱- در قرن یازدهم از یک طرف تصوف به دلایل مختلف ارزش خود را از دست داده بود و صوفیان شأن و منزلت گذشته را نداشتند و از طرف دیگر اخباری گری به شدت رواج داشت و بیشتر علما و فقهای عصر با متهم نمودن صوفیان به کفر و زندقه در صدد نابودی این طیف بودند. ملا محسن با انتقاد از علما و فقهای ظاهر نگر و صوفی نما های عصر، راه خود را از آنها جدا می کند؛ وی از طرفی آداب و رسوم صوفیه دوره خود را مورد انتقاد شدید قرار می دهد و از آنها تبری می جوید. و از طرف دیگر به فقها و علمای ظاهر نگر می تازد که چرا اهل محبت و معرفت را با صوفی نما ها یکسان دانسته و همه را به یک دید می نگرند و به کفر و زندقه متهم می کنند.

۲- ملا محسن به دلیل جامعیت در علوم اسلامی به تبع استاد خود، ملاصدرا، به خوبی بین عرفان، برهان و قرآن جمع نمود. وی عقل و شرع را لازم و ملزوم همدیگر می داند که هر یک بدون دیگری ناقص است و این مسئله را در کتاب های *عین الیقین*، *اصول المعارف* و *آیینه شاهی* و چند اثر دیگر به کرات بیان کرده است. در واقع آنچه برای فیض در درجه اول اهمیت قرار دارد قرآن و روایات است و علوم دیگر برای رسیدن به فهم حقایق آنهاست.

۳- فیض در عرفان بیشتر به عنوان ناقل سخنان اهل معرفت شناخته می شود. کتاب های *کلمات المکنونه*، *کلمات المخزونه* و *اللئالی* گویای این واقعیت است. وی در این کتاب ها برای آنکه مخالفان سخنان اهل معرفت را باطل و بیهوده نپندارند، احادیث و آیات قرآنی را شاهد آورده است. ملا محسن در این زمینه بیشتر متأثر از ابن عربی و شارحان وی بخصوص جامی است. هر چند بیشترین تأثیر را از استاد خود، ملاصدرا پذیرفته است و کتاب *اصول المعارف* بهترین نمونه آن است.

۴- ملا محسن / احیاء علوم الدین را بیشتر به دلیل در برداشتن عقاید اهل سنت متضاد با عقاید شیعه و سخنان و حکایات صوفیان تهذیب کرد و به غیر از این دو محور اساسی تفاوت چندانی با غزالی ندارد. تأثیر پذیری فیض از غزالی بعد از تهذیب این کتاب در دیگر آثار وی به خوبی نمایان است.